

Ключевые слова: крестьяне, денежный налог, сельское хозяйство, хлебозаготовительный кризис.

Bilyk O. A. THE CASH TAXES OF PEASANTS IN UKRAINE DURING THE GRAIN PROCUREMENT CRISIS IN 1927-1928

The article deals with cash taxes of the peasants of Ukraine during the grain procurement crisis (1927-1928).

Key words: farmers, cash taxes, agriculture, grain procurement crisis.

УДК 94 [339.564+338.45:620.2 (477)](4)»192»

О.В. Даниленко

УСРР У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ КРАЇНАМИ (20-ТІ РР. ХХ СТ.)

Стаття присвячена особливостям зовнішньої торгівлі УСРР з європейськими країнами у 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: промисловість, промислова сировина, зовнішня торгівля, експорт, УСРР.

Становлення та розвиток зовнішньої торгівлі державних господарських об'єднань УСРР у 1920-х рр. є актуальним напрямком науково-історичних досліджень з оглядом на сучасні євроінтеграційні процеси і, водночас, на серйозні прогалини в українській історіографії з історії міжнародних відносин. Радянські історики уникали цієї теми, особливо її конкретних складових частин – експорту, імпорту, загального зовнішнього товарообігу з європейськими країнами, оскільки архівні документи були під забороною, а офіційна статистика обмежувалася висвітленням загальних цифр про баланс зовнішньої торгівлі. Якщо експорт належав до проблеми, яка дозволяла науковцям конструювати економічні моделі відродження радянської промисловості, висвітлювати її окремі переваги перед західноєвропейськими державами, то об'єктивне з'ясування структури імпорту неминуче розкривало б технічну і технологічну залежність СРСР від Заходу.

Історичної та історично-економічної літератури, особливо української, яка б стосувалася проблем зовнішньої торгівлі УСРР, обмаль. Вона виходила протягом 1920-х рр., про що свідчать публікації на сторінках фахових часописів тих років («Хозяйство Украины», «Народное хозяйство Украины», «Плановое хозяйство», «Торговля Украины с Востоком»), бібліографічні огляди та рецензії на іноземні праці з економіки. У 1926 р. вийшов з друку збірник статей та бібліографії про Українсько-Східну Торгову Палату [1], де висвітлювалася історія становлення торгових відносин України зі Сходом – Персією, Афганістаном, Туреччиною, Японією. Того ж року видано перший випуск статей та інформативних матеріалів про економічні стосунки СРСР та Англії [2]. Книги О.Попова і А.Альтермана [3] розкривали внутрішні резерви експорту українського хліба, порівнюючи його з довоєнним вивозом. Хлібного експорту торкалися М.Жирмунський, М.Огановський, статті яких з'являлися на сторінках журналу «Экономическое обозрение» у 1928 р. [4, 5] Перспективи українського експорту та імпорту, спираючись на матеріали митної статистики та окремих державних органів, з'ясовували О.Новська, М.Демченко [6, 7]. Економічні та організаційно-технічні проблеми експорту українського лісу висвітлив М.Айнгорн [8], особливості планування та розвитку зовнішнього товарообігу вивчали А.Кактиня, Л.Хейфец [9, 10]. Траплялися статті, які стосувалися критики «буржуазних гіпотез розвитку нашої зовнішньої торгівлі» [11], тобто ревізії праць іноземних авторів, які звертали увагу на експортну обмеженість радянської економіки.

Міжнародна проблематика, особливо зовнішні економічні відносини, починаючи з їхнього перепідпорядкування союзними відомствами після юридичного оформлення СРСР, потрапила до пріоритетів центральних партійно-радянських органів влади, а відтак до російських радянських науково-дослідних установ. Інформація про зовнішньоекономічні показники розвитку, про промисловий експорт та імпорт в абсолютних числах була заборонена цензурою, тому історики не досліджували структурно-системні аспекти зовнішньої торгівлі УСРР з європейськими країнами. Існувала ще одна проблема, яка унеможлилювала послідовне вивчення цієї теми, а саме – втрата Україною права самостійно, без посередників, займатися

зовнішньою торгівлею. Публікувались тематичні збірники документів, які стосувалися дипломатичних стосунків УСРР з європейськими країнами до 1923 р. [12], але в збірниках документів про індустріалізацію та розвиток промисловості, які упорядковувалися радянськими архівістами та істориками [13], майже відсутні документи і матеріали про експорт та імпорт промислової продукції.

Сучасна українська та зарубіжна історіографія, отримавши доступ до архівних джерел і позбувшись стереотипів минулого, поступово схиляється до вивчення зовнішньоторговельних відносин радянської держави з «капіталістичним оточенням». Наприклад, українська дослідниця Н.В. Кривець вивчає економічний аспект стосунків з Німеччиною [14]. Російські історики виокремлюють проблему перебування іноземців в радянській Росії у 1920-30-х рр., але розглядають її в контексті методології дослідження джерел [15]. Монографія Л.М. Лютова стосувалася розвитку державної промисловості в роки непу [16]. Для історіографії 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. притаманна деідеологізація науки і концентрація на соціально-політичних фактах, подіях і явищах радянської історії. Хоча міжнародні економічні зв'язки, які недостатньо досліджувалися протягом попередніх років, не стали пріоритетними і тепер. Відлякує вчених не історично-економічна сторона справи, а насамперед певні історіографічна інерція та відсутність методики соціально-економічного підходу до цієї міждисциплінарної проблематики.

Дослідження промислового експорту України до європейських країн можна висвітлювати в контексті економічної науки, але буде втрачено можливість з'ясування реального впливу української промисловості на міжнародних ринках, виявлення її фізичної присутності. Товари маркувалися, проходили через митниці кількох країн, потрапляли до роздрібною торгівлі, і для західних підприємств були своєрідною візитною карткою продукції Донбасу, Нікополя, Кривого Рогу. Соціально-економічний аспект експорту, на моє переконання, передбачає виявлення потенційних можливостей тієї чи іншої галузі, її реальну, а не «доцільно-вимушену» товарність. Промисловий експорт – це ключ для розуміння справжньої відбудови основних галузей народного господарства, економічний сигнал про їхню виробничу потужність. Класична формула визначення товарності, тобто частини валової продукції для її реалізації на внутрішньому або зовнішньому ринках, також є актуальною, однак похідною, тому що має допомогти з'ясуванню головного завдання дослідження – реальним чи вимушеним був експорт промислової сировини в умовах 1920-х рр. Для нас є важливим не теоретично-економічна складова зовнішньої торгівлі з її цінними індексами та фінансово-валютними тонкощами, а передусім товарно-промислове представництво України в Європі, географія його поширення, міжнародні торговельні контакти.

Початок 20-х рр. ХХ ст. виявився несприятливим для зовнішньої торгівлі, оскільки промисловість була зруйнована, а радянська держава не мала міжнародних торговельних угод. Для конструктивної та прибуткової зовнішньої торгівлі бракувало наявної сировини, транспорту, валютних кредитів, підтримки іноземних фірм, відповідного законодавства. До загальної економічної руїни долучилася загрозлива посуха у південних районах УСРР, що призвело до голоду 1921-1922 рр. та згорання експортних перспектив.

Промисловий експорт України 1921-1922 рр. був спорадичним. П'ять перших пароплавів, які покинули південні порти, спрямували до Лондона, Гамбурга, Константинополя, Генуї, а залізницею товари були направлені до Риги і Праги [17]. Вони були завантажені переважно сільськогосподарською сировиною – так званім «нехлібним експортом» (вовна, прядиво, шерсть, кінський волос, шкіра). Звіт Української експортно-імпоротної контори (Укрзовнішдержторгу) за жовтень-грудень 1922 р., віднайдений в архівному фонді Наркомторгу УСРР, переконливо доводить, що цей «товарний контингент» становив у 1921-1922 рр. дві третини сировинного експорту України [18, арк. 55]. Його заготівлями займався Наркомпрод, а з другої половини 1921 р. було дозволено Наркомату зовнішньої торгівлі самостійно формувати експортні товарні фонди. Відбувався експорт промислової сировини: в Італію – 50190 пудів вугілля, в Німеччину – 439200 пудів залізної руди, в Румунію – 5000 пудів каустичної соди та 17684 пудів залізної руди, в Туреччину – лісоматеріали [19, с. 31]. Це були перші пробні партії українського промислового експорту.

Для з'ясування загального зовнішнього товарообігу України у 1923-1926 рр., тобто періоду відносної стабілізації непівської економіки, звернемось до статистичних даних, поданих на сторінках журналу «Хозяйство Украины». Вони є репрезентативними, а головне, подані в абсолютних, а не у відносних величинах. Сума середньомісячного експорту у

1923/24 р. становила 6,3, у 1924/25 р. – 5,4 млн. крб. Починаючи з другого кварталу 1924/25 р. відбулася зміна українського зовнішнього торговельного балансу, тобто імпорт почав переважати експорт [20, с. 251]. Україна вивезла на європейські ринки у 1923/24 р. товарів на 75,8 млн., а завезла на 11 млн. крб., у 1924/25 р. експорт становив 65,1 млн., імпорт – 78,4 млн. крб. [21, с. 50-52]. Експорт обслуговував імпорт, тобто здобував валюту для імпорту, але спостерігався кредитний дефіцит. У липні 1927 р. експорт України досяг 63 млн., імпорт – 93 млн. крб., демонструючи технологічну залежність радянської економіки від західного світу.

Зовнішня торгівля України, на переконання заступника наркомторга УСРР П.І. Коломойцева, була однією з найвідсталіших галузей, якщо зіставляти показники її розвитку з довоєнним періодом. Порівняно з 1909-1911 рр. промисловий експорт України, враховуючи переробну галузь, становив у 1923/24 р. 9,4%, у 1924/25 р. – 33,7%, у 1925/26 р. – 44,6%, у 1926/27 р. – 54% довоєнного рівня [22]. Необхідно зазначити, що товарність основних галузей народного господарства у 1924/25 р. не перевищувала 63% її показника у 1913 р. [7, с.6], отже, експорт був вимушеним. Державні фінансово-господарські установи прагнули досягнути активного балансу зовнішньоторгового обороту, тобто перевищення експорту над імпортом, сподіваючись на отримання від Заходу кредитів на імпорт європейського обладнання для радянської промисловості.

Довоєнні показники, якими користувалися аналітики й учасники зовнішньої торгівлі 1920-х рр., не є об'єктивним та цілком вичерпним критерієм її ефективності. Загальні показники товарообігу зростали, отже, відбувалося стрімке відродження обсягів торгівлі в умовах катастрофічного цінового й товарного дисбалансу двох ключових галузей народного господарства – промисловості та сільського господарства. Загальна сума вивозу товарів за межі СРСР становила у 1922/23 р. 211, у 1923/24 р. – 523, у 1924/25 р. – 568 млн. крб., у 1925/26 р. – понад 1 млрд. крб. [7, с. 84]. Частка українського експорту в загальносоюзному, якщо брати вартісні щорічні показники вивозу товарів, була незначною. Варто наголосити, що промислова продукція союзних синдикатів і трестів («Донвугілля», Південмашбудтрест, Південрудтрест, «Коксобензол», «Південсталь» тощо) вироблялася в Україні, але зараховувалася до зовнішньоторговельного балансу СРСР.

Структура експорту УСРР та СРСР була ідентичною, тобто переважала продукція сільського господарства, а не промисловості. Зовнішня торгівля радянської держави була орієнтована на максимальну мобілізацію валютних ресурсів для забезпечення обсягів і темпів індустріалізації промисловості. Так у 1925/26 р., тобто в апогей розвитку непу, промисловий експорт становив 35,8% його загальної суми в СРСР, а в УСРР – 29,2%, решту – сільськогосподарський [6, с.84]. Темпи відбудови сільського господарства та промисловості істотно вирізнялися, але формування перспектив зовнішньоторговельного обороту УСРР переважно за рахунок експорту сільськогосподарської продукції свідчило про її виняткову залежність від союзних органів влади. Виокремлення сільського господарства як основного постачальника експортної сировини та продукції вимагало від держави не його масової колективізації, а швидше інтенсифікації самого виробництва за рахунок матеріально-технічного озброєння переробної галузі, тому що місцева промисловість виявилася неконкурентоздатною порівняно з європейськими стандартами експортованої продукції.

Існувала серйозна проблема індустріалізації самої промислової інфраструктури, яка забезпечувала експорт в Україні. Модерне устаткування для неї можна було придбати на Заході, тому з середини 1923/24 р. зростає питома вага імпорту різного обладнання тощо.

Збільшення сумарного обсягу українського експорту, а він, відповідно до п'ятирічного експортно-імпортного плану, мав зрости з 118 млн. крб. у 1925/26 р. до 294 млн. крб. у 1929/30 р. [6, с.84], означало колосальне навантаження на сільськогосподарську галузь. Високі заготівельні ціни, діяльність на внутрішньому ринку України союзних та республіканських експортно-заготівельних організацій, диспропорції цін внутрішнього і зовнішнього ринків, нетотожність якості української та західної продукції, її тарово-рекламного оформлення не могли компенсувати незамерзаючих південних портів, оскільки вивіз залежав від реальних економічно-господарських можливостей аграрного сектору України, від митних тарифів, які встановлювали союзні відомства, від морського торгового флоту, зосередженого в адміністративно-функціональних рамках «Совторгфлоту», від фрахтування його та іноземних суден. Зовнішня торгівля України відбувалася через Торгпредства СРСР та систему Уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР, які регулювали український експорт, встановлюючи його квоти шляхом ліцензування вивозу та ввозу товарів, формуючи експортний

фонд. Будучи повноправними «господарями», вони вибудовували баланс зовнішнього товарообігу України, орієнтований на домінантне становище імпорту: у 1926/26 р. він становив 42%, а в 1929/30 р. мав скласти 62,5% загальної суми обігу, тобто мав зрости на 20% [6,84].

Південні порти України приймали іноземні кораблі, які заходили до них з пасажирами та вантажем. Так протягом 1921 р. до Одеси прибуло 53, до Миколаєва – 3, до Севастополя – 136, до Ялти – 54, Феодосії – 60, Маріуполя – 1 судно, а загалом з 307 мореходних одиниць [23, с. 28]. Їхня тонажність та кількість свідчили про початок морської торгівлі, про перші партії «заморських» товарів, які прибували в Україну, а в протилежному напрямку завантажувалися залізною чи марганцевою рудами, сировиною, хлібними культурами.

19 квітня 1922 р. на засіданні Української Економічної Народи при РНК УСРР відбулася передача південних портів в адміністративно-організаційне підпорядкування УповНаркомзовнішторгу (УпНКЗТ) [24, арк. 1]. Уряд УСРР мав звертатися до уповноваженого з проханням про перевезення того чи іншого товару за кордон. Проходження українського експорту відбувалося через чотири зовнішніх митниці (Одеську, Кривинську (на кордоні з Польщею), Миколаївську та Маріупольську) та внутрішню Харківську. На початку 20-х рр. ХХ ст., якщо взяти за 100% весь експорт, через митниці було спрямовано до Німеччини 56,9%, до Туреччини – 24%, до Польщі – 10,7%, до Італії – 8,3%, до Латвії – 0,1% загального вивозу українських товарів [24, арк. 46]. До Німеччини надходила переважно руда, сталевий брухт, в Італію – сульфат амонію. Від митних тарифів та вартості фрахту залежала ефективність експорту. Порти (Одеський, Миколаївський, Херсонський, Маріупольський), за підрахунками тодішніх фахівців, виявилися рентабельними підприємствами, тобто вони існували коштом фрахту та надання інших транспортних послуг. До 1922 р. південні порти відставали за показниками вантажних перевезень порівняно з Балтикою: у 1921 р. через порти Балтійського моря було вивезено 26,3 млн., а через азовсько-чорноморські – 6,5 млн. пудів вантажів, протягом 1922 р. відповідно 75,2 та 44,4 млн. пудів, за 9 місяців 1923 р. – 44 млн. через Балтику, 70 млн. пудів через південні порти [25]. Географічне становище України дозволяло їй максимально корисно поєднувати морський та залізничний види транспорту для здійснення зовнішньої торгівлі. Три радянських пароплави «Ленин», «Чичерин», «Тобольск» забезпечували товарний зв'язок України з близькосхідними ринками.

Питома вага українського товарообігу з європейськими країнами була доволі істотною. Так з Чехословаччиною вона становила 75%, з Австрією – більше половини, з Польщею – майже половину, з Італією – п'яту частину взаємного експорту [26, арк. 55]. До Англії було спрямовано протягом першої половини 1925 р. 39% обсягу радянського експорту [26, арк. 120].

Українським промисловим експортом займалися союзні трести («Донвугілля», «Південсталь», Південрутрест та інші), НКЗТ СРСР, українські республіканські трести через Торгпредства СРСР, Всеукраїнське акціонерне товариство торгівлі (Вакот), Українська державна контора з експорту та імпорту (Держторг УСРР, Укрдержторг).

Звіти Укрдержторгу та його документи і матеріали є цінним джерелом для з'ясування обсягу та географії зовнішньоторгового обороту України. Частка експорту Укрдержторгу до західних і східних країн вирізнялася відсотковими пропорціями, зумовленими різними причинами, навіть політичними обставинами. Наприклад, експорт Укрдержторгу розподілявся у такий спосіб: у 1925/26 р. на Англію припадало 36% його вартості, у 1926/27 р. – 17,4%, у 1927/28 р. – 10,3% товарообігу з нею; з Німеччиною річна динаміка мала цілком позитивну для обох країн тенденцію зростання – від 10,7% у 1925/26 р., 16,6% – у 1926/27 р. до 31,4% у 1927/28 р. [27, арк. 136] Україна в особі Укрдержторгу втратила значну частину англійського ринку, особливо сільськогосподарського, через загострення радянсько-англійських політичних відносин у 1926 р., до яких українська сторона не була причетна. Це стосується також торгівлі України з Францією. Якщо у 1925/26 р. Укрдержторг спрямовував до Франції 6,1% експорту, то наступного господарського року – майже 22%, але через конфлікти довкола відкликання радянського дипломата Х.Г. Раковського з цієї країни, вивіз України у 1927/28 р. становив лише 5,6% [27, арк. 136]. Протягом трьох років збільшився експорт Укрдержторгу до Австрії (з 3% до 8%), до Польщі (з 2,8% до 11%), до Туреччини (з 4,8% до 9,4%), до Греції (з 0,2% до 2,4%), але зменшився до Латвії (з 11,3% до 1,2%), тому що вона перестала бути важливим транзитером українських товарів, якою була протягом першої половини 1920-х рр. Загалом номенклатура експортних товарів Укрдержторгу постійно збільшувалася. У 1922/23 р. вона мала 23 назви товарів, у 1924/25 р. – 43, у 1926/27 р. – 91, у 1928/29 – 139 назв, а експортна новизна становила наприкінці 1920-х рр. майже третину реалізованих за кордоном товарів. До

них належали різні металовироби, бензол, смоли, кам'яне вугілля, динаміт, сульфат амонію, сольвент нафти, продукція харчосмакової переробної промисловості. Стара номенклатура експорту, яка мала сталих споживачів, посідала у 1925/26 р. близько 12 млн., у 1927/28 р. – 16 млн. крб., а загалом нехлібний експорт збільшився з 52 млн. крб. у 1926/27 р. до 70 млн. крб. у 1927/28 р. [27, арк. 45]. Відомча статистика ВРНГ УСРР про експорт Укрдержторгу свідчить про його вагоме місце в зовнішній торгівлі, хоча у 1925/26 р. від цієї державної контори вилучили низку потужних експортерів, особливо серед кооперативних установ. Промисловий експорт Укрдержторгу становив у 1926/27 р. 24,4%, у 1927/28 р. – 28,3% загальноукраїнського вивозу, тобто майже третину, а в його власному зовнішньоторговельному балансі промислові товари склали у 1926/27 р. більше половини. Укрдержторг мав у жовтні 1928 р. 1,4 млн. крб. іноземного кредиту, що становило 14,1% суми її власного капіталу [27, арк. 136], а загалом експортні операції цієї державної контори мали комісійний характер, тобто залежали від обсягів реалізації, а не оптового разового збуту, тому були дуже витратними, але вони стосувалися її внутрішніх справ.

Українським промисловим експортом, крім вище згаданих суб'єктів зовнішньої торгівлі, займалася Українська контора акціонерного товариства «Промекспорт», центральне правління якого перебувало в Москві. Основна функція цієї контори полягала в експорті промислових товарів на комісійних засадах, а також вивіз власних товарів з високою ліквідністю. Центральні трести також мали власні представництва за кордоном. Наприклад, в Німеччині діяло представництво Південнорудного тресту (ПРТ). Експорт залізної та марганцевої українських руд не визначав погоди на зовнішньому ринку, але їх металургійна і сировинна цінність для економіки України засвідчували факт вивозу «другого» хліба країни. Це була своєрідна важка артилерія українського експорту, тому що відвантажувалася стратегічна сировина, яка не вирощувалася, а мала незворотню тенденцію. Відновлення їх вивозу, перерваного війною 1914 – 1918 рр., розпочалося у травні 1921 р., коли пароплавом «Мед-оф-Делос» до Англії було відправлено пробну партію марганцевої руди вагою 2844 тони [28, арк. 12], а експортером виявився УпНКЗТ. Протягом 1922 – 1924 рр. при ньому діяло спеціалізоване товариство «Експорттруда», а постачальником був ПРТ. Товариство збувало промислову сировину через Тогпредства СРСР в Берліні, Римі, Лондоні, а з травня 1925 р. технічні та комерційні справи перейшли до ПРТ, що мав власне представництво в Німеччині. Трест «Південсталь» відвантажив для Східно-Китайської залізниці 2,2 млн. пудів сталевих рейок на суму 2,2 млн. крб., що загалом дорівнювало експортній виручці ПРТ за експортні операції з рудою у 1923/24 р. Обсяги експорту руди, незважаючи на його збитковість (32 крб. на тонні), зростали. Так у 1924/25 р. вивезли 8,8 млн. залізної та 5,6 млн. пудів марганцевої руди, а наступного року – відповідно 15 млн. залізної та 19,2 млн. пудів марганцевої руди [29, арк. 150]. За квітень 1926 р. промисловий експорт сягнув 1,3 млн. крб., з них продукція ПРТ становила половину. Через Миколаївський порт вивезли 108 тис., через Здолбуново – 116 тис. англійських тонн залізної руди, марганцевої – 106 тис. тонн через Миколаїв і 11 тис. тонн залізницею через Здолбунов [29, арк. 38].

Споживачами криворізької залізної та нікопольської марганцевої руд були провідні промислові підприємства європейських країн. Першу значущу угоду було укладено 14 січня 1925 р. між ПРТ та акціонерним товариством «Равок і Грюнфельд» на поставку 100 тис. тонн залізної та 250 тис. марганцевої руди, а другу – 22 лютого 1925 р. на 400 тис. марганцевої та 750 тис. тонн залізної руди терміном до 1 жовтня 1927 р. [28, арк. 11] Архівні документи свідчать, що протягом 1921 – 1928 рр. з України було вивезено 592515 тонн марганцевої руди першого сорту на 3,1 млн. ф. стерлінгів, другого сорту лише протягом 1924 – 1927 рр. 240483 тонн на 381706 ф. стерлінгів, а залізної руди – 1,2 млн. тонн загальною сумою 1,3 млн. ф.стерлінгів [28, арк. 13]. Їх споживачами були 90 заводів у країнах Європи, а загалом вдалося укласти 18 договорів на поставку цієї стратегічної сировини, серед яких чотири – з концерном «Ф.Крупп», два – з «Берн-Зондгаймер», один – з «Карло Россі», три – з «Фінанціарія Індустріале», по одному – з «В.Мюллер і К-о», «Бредт і К-о», «Востваг», чотири – з «Равак і Грюнфельд». Загалом протягом перших чотирьох років, тобто від січня 1925 р., 75% вивозу українських руд припадало на підприємства Німеччини та Італії, а решта розподілялася серед промислових споживачів Польщі, Чехословаччини, Голландії, Бельгії, Люксембурга у вигляді пробних партій. Основними імпортерами української залізної руди протягом 1921 – 1928 рр. були наступні країни: Польща – 612858, Чехословаччина – 254865, Німеччина – 210928, Італія – 83326, Англія – 22821 тонна, а решта країн – не більше 10 тис. тонн [28, арк. 14].

Марганцева руда також користувалася попитом на європейських ринках. Середньорічний вивіз руди першого сорту розподілявся так: у 1920/21 р. – 2844, у 1921/22 р. – 24254, у 1923/24 р. – 16006, у 1924/25 р. – 108949, у 1925/26 р. – 119845, у 1926/27 р. – 126523, у 1927/28 р. – 146984 тонни, а загальний вивіз за 8 років становив 844403 тонни, з них до Німеччини – 30,1%, до Люксембурга – 20,6%, до Польщі – 15,6%, до Франції – 15,5%, до Італії – 11,5%, тобто разом ці країни споживали близько 94% марганцевої руди з України, а 6,4% – решта країн [28, арк. 21]. Відбулося завоювання зовнішнього ринку. Наприклад, марганцева нікопольська руда становила у 1926 – 1927 рр. 26% німецького імпорту цієї корисної копалини, у Франції – 10%, для Бельгії та Люксембурга – 16%, в Італії – 28,4%, для Польщі – 48%.

Доставка залізної та марганцевої руд відбувалася морем та залізницею. За 8 років від причалів Миколаївського порту курсували 48 пароплавів («Віржинія», «Евандрос», «Матрона», «Камбанис», «Бельмор», «Марія», «Мак-Алум», «Симерс», «Титус», «Атлантис» та ін.), які перевезли 226223 тонни залізної та 638616 тонн марганцевої руди до Амстердама, Антверпена, Гамбурга, Глазго, Генуї, Роттердама, Штеттіна. Залізницею було вивезено 81,2% тоннажу залізної та 24,3% марганцевої руди. Польща отримувала залізницею близько 63% українського експорту цієї сировини [28, арк. 14]. Основним споживачем української марганцевої руди в Європі були концерн «Арбед» в Люксембурзі, «Сосьєте – де-Манганез» у Франції, акціонерне товариство «Фрідріхсхютте» в Польщі, «Ф.Крупп» і «Доннерсмаркхютте» в Німеччині, «Ільва» в Італії, які поглинали 76% марганцевого експорту з України, а на частку 60 інших заводів («Гасара і Гальтароза» в Італії, «Гомекура» у Франції, «Кенігсхютте» і «Фальвахютте» в Польщі та ін.), які також виявляли попит на руду, припадало 24% вивозу. У 1927/28 р. представництво ПРТ в Німеччині реалізувало в Європі залізної руди на 2,8 млн., а марганцевої – на 6,7 млн. крб. [28, арк. 127-131] Підсумовуючи 16 листопада 1927 р. результати українського експорту за 1926/27 р., П.І. Коломойцев підкреслив значну збитковість промекспорту, виділивши друге місце для продукції гірничої промисловості (залізна і марганцева руди, вугілля, антрацит, сіль, каолін), які становили 12,7 млн. крб. [30]

Наприкінці 1920-х рр. експорт руди з України, незважаючи на його загальну збитковість, продовжувався. Так за березень 1929 р. вдалося отримати від її продажу 103562 ф. стерлінгів, що становило 978661 крб., з них в Україну переказали 66510 ф. стерлінгів, тобто 628528 крб., а за травень виручка становила 110645 ф. стерлінгів [31, арк. 9]. Привертає увагу, крім валютних надходжень, фізичний тоннаж вивозу української руди за кордон, а також її розподіл між зарубіжними споживачами, тобто імпортерами. У 1928/29 р., судячи зі звіту правління союзного об'єднання «Сталь», було вивезено 548357 тонн, у 1929/30 р. – 429565 тонн залізної руди, з яких Польща спожила по роках відповідно 42% та 29%, Чехословаччина – 42% та 50%, Італія – 0,8% та 1,5%, США у 1929/30 р. – 7,5% [28, арк. 180]. Економічна криза вплинула на традиційних споживачів української руди, тому відбулася певна ротація, внаслідок якої основними її імпортерами наприкінці 20-х рр. ХХ ст. стали Польща та Німеччина. У 1929/30 р. було продано 726596 тонн на суму 745194 ф. стерлінгів. В умовах кризи американські заводи покривали за рахунок української марганцевої руди 45-50% власної потреби, в Німеччині – 60%, в Люксембурзі – 80-90%, в Італії – 90-100%, в Польщі – 75-80%, в Бельгії – 25%, у Франції – 20%. Вони споживали нікопольську марганцеву руду, вивіз якої становив у 1929/30 р. понад 1 млн. тонн на загальну суму 2,3 млн. ф. стерлінгів [28, арк. 191]. Валова продукція залізорудної промисловості в УСРР, за даними ЦСУ СРСР, становила у 1925/26 р. 12,7 млн., у 1926/27 р. – 19,1 млн., у 1927/28 р. – 27 млн. крб. [13, с. 264]. Експортний план залізної та марганцевої руд у 1929/30 р. був розрахований на отримання 31 млн. крб. (це 3,1 млн. ф. стерлінгів), тобто покривав загальну вартість валової продукції залізорудної промисловості УСРР попереднього року, а вдалося експортувати на суму 26,3 млн. крб. [28, арк. 180], що збіглося з її валовою продукцією.

Виробництво чавуну, сталі, прокату, яке щороку зростало в Україні, спрямовувалося переважно на забезпечення внутрішніх потреб, тому не належало до основної номенклатури зовнішньої торгівлі. Якщо південна металургія дала у 1921/22 р. 78300 тонн чавуну, то у 1925/26 р. – 1,5 млн. тонн, а у 1927/28 р. – 2,3 млн. тонн, а його товарна частина становила у 1923/24 р. 63 млн. крб., у 1926/27 р. – 270,1 млн. крб. [32]. Сталі виплавляли у 1923/24 р. 389,3 тис. тонн, у 1924/25 р. – 857 тонн, але реалізація продукції важкої промисловості була незначною – 427156 тис. крб. протягом 1923-1924 рр. [33]. Вона мала внутрішнього споживача, а західноєвропейські ринки були достатньо конкурентними і забезпеченими власною металургійною продукцією. Західна та Центрально-Східна Європа виявляла інтерес до

.....
промислової сировини, а не до готової продукції важкої промисловості СРСР. Соціалістична промисловість не мала належного обладнання для виготовлення якісної продукції металообробної індустрії, яку можна було виставляти для експорту.

Для промисловості європейських країн, яка відбудовувалася та переоснащувалася після війни, важливо було мати дешеву сировину, енергетичне паливо для металургії. Такими виявилися українське вугілля та антрацит. Видобуток вугілля на Донбасі, зважаючи на скорочення кількості шахт протягом 1921 – 1927 рр. з 954 до 480, загалом зростав: у 1921/22 р. він становив 7,2, у 1922/23 р. – 8,1, у 1923/24 р. – 12,2, у 1924/25 – 12,5, у 1925/26 р. – 19,6, у 1926/27 р. – 24,5 млн. тонн, досягнувши майже рівня довоєнного видобутку – 25,3 млн. тонн при діючих тоді 1300 шахтах [13, с. 138]. За підрахунками С. Мінаєва, видобуток вугілля становив в Україні у 1925/26 р. 17,8 млн. тонн, у 1926/27 р. – 22,2 млн. тонн, а залізної руди зріс з 2,3 млн. у 1925/26 р. до 3,5 млн. тонн у 1926/27 р., марганцевої – відповідно 469 тис. тонн кожного року [34]. Отже, судячи з їх видобутку, товарна експортна частина залізної руди становила близько третини, а марганцева вивозилася повністю, навіть доводилося довозити її з інших регіонів СРСР.

Відвантаження українського вугілля до європейських країн розпочалося пробними партіями у 1921 – 1922 р., але в мізерних порціях, тобто одночасно із вивозом руд. Організований експорт припадає на середину 20-х рр. ХХ ст. До війни вивозили 194 тис. тонн, а в 1924/25 р. відправили 224 тис. тонн разом з антрацитом [29, арк. 149], з них радянськими та іноземними пароплавами 83654 тонни вугілля та 21335 тонн антрациту, що дало 1,3 млн. крб. реалізації [31, арк. 225]. Експортний план 1925/26 р. збільшили до 200 тис. тонн вугілля та 300 тис. тонн антрациту, сподіваючись отримати відповідно 1,8 млн. крб. за збут вугілля та 4,2 млн. крб. – за збут антрациту. Дві третини вугілля мали вивезти до Італії та країн Близького Сходу, антрацит розподілявся так: в Італію – 65 тис., у Францію – 225 тис., до Близького Сходу – 10 тис. тонн [29, арк. 149]. Між прогнозами та реальним станом речей була чимала дистанція. У 1923/24 р. вивезли 12856, у 1924/25 р. – 169804, у 1925/26 р. – 104371 тонну вугілля, тобто половину запланованого, а експорт антрациту у 1924/25 р. становив 59727, у 1925/26 р. – 138181 тонна [31, арк. 225]. Основними імпортерами українського вугілля та антрациту були Італія, країни Близького Сходу, частково Польща, Австрія та Франція (лише антрациту).

Енергетична сировина виявилася дуже збитковою – втрачалось близько 2 крб. на тонну антрациту та 5 крб. на тонну вугілля, що було викликано високою собівартістю його видобутку, фрахт транспорту, митні збори. Тому Центральна нарада із сприяння експорту, яка відбулася під головуванням В.Я. Чубаря 20 лютого 1928 р., фактично призупинила відвантаження вугілля до з'ясування трестом «Донвугілля» його попиту на близькосхідних ринках [35, арк. 55]. Значна частина вугілля була відправлена до радянських республік. Пробні партії вугілля та антрациту були відправлені в Австралію та Аргентину. Річні звіти тресту «Донвугілля» кінця 1920-х рр. свідчать про форсування обсягів вивозу вугілля та антрациту, видобуток яких збільшився. Ні репресивно-судовий процес «Шахтинської справи», ні початок епохи соціалістичних змагань, започаткованих саме наприкінці 1920-х рр., не мали впливу на активізацію експорту донецького палива, а швидше поглиблення світової кризи. Європейські промислові кола створювали концерни, синдикати, які виявляли економічний інтерес до дешевого українського палива. Економічне відродження Німеччини, яке спостерігалось наприкінці 20-х рр. ХХ ст., не звільняло її від турбот, пов'язаних з виплатою щороку 2,5 млрд. марок репарацій, тому експорт країни за вартісними показниками у десятки разів перевищував імпорт [36]. Серед пріоритетних галузей промисловості була видобувна, особливо вугільна та залізородна, відтак Німеччина, яка належала до країн-імпортерів української промислової продукції, не споживала донецького вугілля наприкінці 1920-х рр. Із 475454 тонн, експортованих Україною протягом 1928/29 р., припало: на Італію – 130470, Грецію – 133772, Туреччину – 98095, Єгипет – 37809, а решта країни (Угорщина, Аргентина, Естонія, Литва, Персія, Польща) спожили 110 тис. тонн українського вугілля. Географія експорту українського антрациту була ширшою порівняно з вугіллям: серед імпортерів – Франція (74139 тонн), Північна Америка (78368 тонн), Канада (95203 тонни), Швеція та Фінляндія (разом 3868 тонн), але лідером залишалася Італія – 102062 тонни [28, арк. 191]. Західні країни, стимульовані кризою та внутрішніми потребами, торгували з радянською країною, забуваючи про політичні розбіжності, тому що тонна вугілля коштувала 18 крб., а тонна антрациту – 22 крб. Як уже зазначалось, їх експорт був надто збитковим для України, становивши половину реалізованої суми.

Номенклатура товарів промислового експорту України не обмежувалася лише залізною та марганцевою рудами, вугіллям чи антрацитом, хоча вони разом істотно впливали на загальну суму зовнішнього товарообігу. Україна була представлена товарами хімічної, текстильної, харчо-смакової, лісопереробної, фарфоро-фаянсової промисловості, тобто кожна галузь брала участь в зовнішній торгівлі, але нерівнозначно, вирізняючись виробничими можливостями та попитом на Заході.

Український промисловий експорт, крім придбання валюти та реклами продукції соціалістичної країни, створював умови для галузевого відродження. Структурно експорт промислових товарів України залежав від гірничо-видобувної галузі, яка становила половину його вартості навесні 1926 р., а продукція хімічної – лише 12,5%, металообробної тресту «Південсталь» – 5,7% до загалу, а в червні того ж року тенденція не змінилася, оскільки доміантними залишалися експортовані руди, а хіпромисловість становила 10,2% загальної суми вивозу [29, арк. 355]. Південний хімічний трест «Хімвугілля», який зобов'язався у липні 1928 р. експортувати продукцію на 1 млн. крб. (хлорне вапно, нашатирний спирт, фенол, саліцилова кислота, смоли для лаків), спромігся вивезти лише на 321 тис. крб. [31, арк. 19]. Ця продукція потрапила переважно на ринки Франції, Англії, Італії, Бельгії. Союзний синдикат «Коксобензол» вивіз навесні 1929 р. до Франції, Бельгії та Туреччини власної переробної продукції на суму близько 2 млн. крб. [31, арк. 39-40] Експортна продукція «Укртекстильтресту» становила у жовтні 1928 р. 70 тис. крб., а «Кустарпрому» (художня вишивка, килими, полотно, стільці віденські, керамічні вироби, тара тощо) – 1,5 млн. крб. [31, арк. 12]. Кожна галузь промисловості виконувала власний експортний план, доведений за принципом продрозкладки центральними установами, виконання якого супроводжувалося значним збитками, тому що виконавці прагнули дати вал, не вивчаючи належно попиту світового ринку. Промисловий експорт був сировинним, хоча вивозили і продукцію переробної промисловості, але вона посідала незначний відсоток у вартісній частині вивозу.

Проаналізувавши архівні документи, статистичні джерела, які стосувалися промислового експорту України, слід визнати його динамічний розвиток в ціновому та тоннажному вимірах, фактичне представництво української промисловості на європейських ринках. Вартісний показник промислового експорту посідав другу сходинку (після сільськогосподарського) в зовнішньому товарообігу України. Структурно він був представлений промисловою сировиною (руди, паливо), меншою мірою готовою продукцією. Починаючи з 1924 р., імпорт переважав експорт, а виручені кошти спрямовувалися на придбання іноземного обладнання. Промисловий експорт, крім функції накопичення валюти, виконував важливе пропагандистське завдання, представляючи українську промисловість у світі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Литература о Востоке. Сборник статей, посвященных Украинско-Восточной Торговой Палате с приложением стенографического отчета об открытии Палаты / Под общ. ред. А.И.Золотарева. – Харьков, 1926. – 60 с.
2. СССР на английском рынке. Выпуск первый / Под общ. ред. А.А.Санталова. – Лондон: Изд-во «Иностранное обозрение торговли и техники», 1926. – 656 с.
3. Попов О. Хлібна торгівля України (Передвоєнна криза українського хлібного експорту) / О.Попов. – Харків: «Радянський селянин», 1927. – 253 с.; Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. – Харків: Господарство України, 1928. – 128 с.
4. Жирмунский М. Хлебный экспорт СССР и условия мирового хлебоснабжения в разрезе перспективного плана // Экономическое обозрение. – 1928. – №1. – С. 45–53.
5. Огановский Н. Проблема развития зернового хозяйства // Экономическое обозрение. – 1928. – №1. – С. 37–44.
6. Новская Е. Частные балансы // Хозяйство Украины. – 1927. – №7–9. – С. 82–100.
7. Демченко М. Наши задачи во внешней торговле // Хозяйство Украины. – 1926. – №2-3. – С. 5–11.
8. Айнгорн М. Лес как проблема украинского экспорта // Хозяйство Украины. – 1925. – №1–2. – С. 158–165.
9. Кактыня А. Развитие внутреннего и внешнего товарооборота СССР // Плановое хозяйство. – 1925. – №11. – С. 56–63.
10. Хейфец Л. К вопросу о планировании и динамике нашей внешней торговли // Плановое хозяйство. – 1925. – №12. – С. 78–85.
11. Виноградовский Н. Буржуазные гипотезы развития нашей внешней торговли и советская действительность // Плановое хозяйство. – 1927. – №12. – С. 34–46.

Наукові записки

12. Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917-1923 рр.) / Відповід. ред. акад. АН УРСР В.М.Корецький; Упоряд.: К.С.Забігайло, М.К.Михайловський, І.С.Хміль. – К.: Наукова думка, 1966. – 666 с.
13. Индустриализация СССР. 1926 – 1928 гг. Документы и материалы / М.П.Ким (главный редактор); отв. ред. А.А.Воронецкая / Состав. З.К.Звездин (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1969. – 533 с.
14. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка 1918 – 1933 рр. / Кривець Н.В. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – 322 с.
15. Журавлев С.В. Иностранцы в Советской России в 1920-е – 1930-е гг.: источники и методы социально-исторического исследования: Автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук. по спец. 07.00.02 «Всеобщая история» / С.В.Журавлев. – М.: ИРИ РАН, 2000. – 40 с.
16. Лютов Л.Н. Государственная промышленность в годы нэпа. 1921 – 1929. / Лютов Л.Н. – Саратов, 1996. – 320 с.
17. З поля економіки та сільського господарства // Сільський Господар. – 1922. – №3 – 4. – С. 97 – 98.
18. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 3. – Спр. 83.
19. Статистический Бюллетень №19. – Х.: ЦСУ УССР, 1922.
20. Основные показатели конъюнктуры народного хозяйства Украины // Хозяйство Украины. – 1925. – №1/2.
21. Графики и таблицы // Хозяйство Украины. – 1926. – №2–3.
22. Коломойцев П.И. На путях к общественной торговле // Хозяйство Украины. – 1927. – №10. – С. 15–26.
23. Статистический Бюллетень №11. – Х., 1922.
24. ЦДАВО України. – Ф. 3040. – Оп. 1. – Спр. 212.
25. Проф. Клопотов К. О роли торговых портов Украины // Хозяйство Украины. – 1925. – №1/2. – С. 32 – 45.
26. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 4. – Спр. 186.
27. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 919.
28. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 927.
29. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 12. – Спр. 1258.
30. Украинский экспорт в 1926/27 г. (Беседа с зам. наркомторгом П.И.Коломойцевым) // Украинский экономист. – 1927. – 16 ноября.
31. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 920.
32. Бурштейн Е. Южная металлургия к 10-й годовщине Октябрьской революции // Хозяйство Украины. – 1927. – №10. – С. 124–127.
33. Графики и таблицы // Хозяйство Украины. – 1926. – №2 – 3. – С. 40–41.
34. Минаев С. Основные хозяйственные итоги 1926-27 г. // Хозяйство Украины. – 1928. – №2. – С. 15 – 33.
35. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 920
36. Весов Я. Экономическое возрождение Германии // Хозяйство Украины. – 1928. – №2. – С. 153–166.

Даниленко А.В. УССР ВО ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛЕ С ЕВРОПЕЙСКИМИ СТРАНАМИ (20-Е ГГ. XX В.)

Статья посвящена особенностям экспорта промышленной продукции УССР в европейские страны в 20-х гг. XX в.

Ключевые слова: промышленность, промышленное сырьё, внешняя торговля, экспорт, УССР.

Danylenko O.V. USSR IN FOREIGN TRADE WITH EUROPEAN COUNTRIES (20-YY XX CENTURY)

The article describes peculiarities of trade of industrial production of USSR to European countries in 20-yy XX century.

Key words: industry, industrial raw material, foreign trade, export, USSR.